
Голодомор 1932-1933 рр.

The Holodomor of 1932-1933

УДК94:341.485](477 –22) «1932/1933»

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-36-Nikiliev>

Oleksandr Nikiliev

Doctor of Historical Sciences, Professor, The Oles` Honchar Dnipros`k national university, Dnipro, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9918-3999>

e-mail: O_Nikiliev@i.ua

Bibliographic description of the article: Nikiliev, O. (2025) «The Great Turning Point»: collectivisation and Holodomor in Ukraine in the dimension of relations between the government and the peasantry. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 36, 82–103. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-36-Nikiliev>

«THE GREAT TURNING POINT»: COLLECTIVISATION AND HOLODOMOR IN UKRAINE IN THE DIMENSION OF RELATIONS BETWEEN THE GOVERNMENT AND THE PEASANTRY

The purpose of the study is to analyze the reasons for the communist authorities' brutal implementation of the collectivization and dispossession policy and its terrible demographic and humanitarian consequences in Ukraine.

Scientific novelty: a set of theoretical and practical factors is highlighted that determined the authorities' anti-human policy towards the Ukrainian peasantry in the late 1920s and early 1930s and led to profound socio-economic and humanitarian changes. The forms and methods of implementing collectivization in the republic are considered. The attitude of the peasants to collectivization is highlighted, a wide range of passive and active forms of their peaceful and armed struggle against the authorities' intentions to change their socio-economic status is considered. The reasons for the defeat of the peasantry are analyzed. They lie in the plane of theoretical provisions that guided the Bolshevik Party in its relations with the peasantry. These provisions were formulated by the founders of Marxism, who defined the peasantry as a reactionary class that has no future and proposed involving its economic and human potential in building a new system. Lenin and his associates took these dogmas as a basis and consolidated them in the minds of the members of their party. Based on the theoretical provisions of Marxism about the hostility of the peasantry to the interests of the working class and the experience of the Civil war and Ukrainian liberation struggles, in which entire peasant armies participated, the Bolshevik government, upon establishing its regime in the republic, punished with increased cruelty any manifestations of peasant discontent, considering them a threat to its existence. On a significant scale, it removed from the peasant environment its most charismatic element, capable of organizing resistance, and weapons. In this way, it deprived it of the proper organizational, human, and armed potential, and the willpower to organize a significant struggle.

Conclusion. When the policy of forced collectivization of the Ukrainian countryside began to be implemented, it, despite mass demonstrations and the use of a wide range of forms and methods of resistance, was no longer able to resist it. As a result, a serious socio-economic breakdown occurred. Its consequences: the loss of a self-sufficient peasant-owner, a bearer of experience in agricultural production and the spiritual culture of the nation, the closure of many aspects of the production, social, and cultural life of the village to bureaucratic structures controlled by the state and the communist party, the loss of a free peasant, the formation of a slave-laborer. The "Great Breakthrough" was programmed at the very beginning of the formation of the communist doctrine.

Keywords: *Holodomor, collectivization, Ukrainian peasantry, communist doctrine, totalitarian regime, peasant resistance.*

Олександр Нікілев

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро, Україна
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9918-3999>
 e-mail: O_Nikilev@i.ua

Бібліографічний опис статті: Нікілев О. «Великий перелом»: колективізація і Голодомор в Україні у вимірі стосунків влади і селянства. *Український селянин*. 2025. Вип. 36. С. 82–103. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-36-Nikilev>

«ВЕЛИКИЙ ПЕРЕЛОМ»: КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ І ГОЛОДОМОР В УКРАЇНІ У ВИМІРІ СТОСУНКІВ ВЛАДИ І СЕЛЯНСТВА

Анотація. *Метою* дослідження є аналіз причини здійснення комуністичною владою у жорстокий спосіб політики колективізації і розкуркулення та її жахливих демографічних і гуманітарних наслідків в Україні – Голодомору.

Наукова новизна. Проаналізовано причини поразки селянства. Вони лежать у площині теоретичних положень, якими керувалася більшовицька партія у відносинах із селянством. Показано, що ці положення були сформульовані основоположниками марксизму, які визначили селянство реакційним класом, у котрого немає майбутнього та запропонували залучення його економічного та людського потенціалу до побудови нового ладу. В. Ленін з соратниками взяли за основу ці догми та закріпили у свідомості членів своєї партії. Виходячи з теоретичних положень марксизму про ворожість селянства інтересам робітничого класу та досвіду українських визвольних змагань, в яких брали участь цілі селянські армії, більшовицька влада з установленням свого режиму в республіці з підвищеною жорстокістю карала будь-які прояви незадоволення селян, розглядаючи їх як загрозу своєму існуванню. У значних масштабах вилучала з селянського середовища найбільш харизматичний його елемент, здатний організувати спротив, та зброю. У такий спосіб позбавила його належного організаційного, людського, збройного потенціалу, сили волі до організованої у значних масштабах боротьби.

Висновки. Коли почала реалізовуватися політика форсованої колективізації українського села, воно, попри масові виступи, застосування широкого спектру форм і методів спротиву, вже було не спроможне протистояти їй. У результаті відбувся серйозний соціально-економічний злам. Його наслідки: втрата самодостатнього селянина-господаря, носія досвіду сільськогосподарського виробництва та духовної культури нації, замикання багатьох аспектів виробничого, соціального, культурного життя села на бюрократичні структури, контрольовані державою та комуністичною партією, втрата вільного селянина, формування підневільного найманого працівника. «Великий перелом» був запрограмований вже від початку формування комуністичної доктрини.

Ключові слова: Голодомор, колективізація, українське село, комуністична доктрина, тоталітаризм, селянський спротив.

Постановка проблеми

Проблема колективізації та Голодомору в Україні є предметом прискіпливої уваги вітчизняних науковців впродовж більше, ніж трьох десятиліть. Основні зусилля дослідників із перших років її вивчення спрямовані на виявлення причин, перебігу, масштабів і демографічних, економічних, гуманітарних наслідків трагедії та доведення до свідомості суспільства як України, так і світу, що вона є результатом діяльності правлячої в СРСР більшовицької партії. Через це, такий аспект, як спротив селянства більшовицькій політиці форсованої колективізації та «розкуркуленню» (вилученню з селянського середовища найбільш успішних господарів), серед дослідників не знайшов належного рівня висвітлення. Не знайшло поки що належної відповіді й питання чому советський режим так жорстоко і у такій брутальній формі вирішив проблему колективізування українського села і чому це йому вдалося. І хоча є чимало публікацій, автори яких наводять конкретні факти спротиву села такій політиці, проте вони (факти) носять підпорядкований характер відносно основних проблем їхніх наукових досліджень^{1,2,3,4}. Мають місце публікації, в яких предметом дослідження хоча й є селянські виступи, однак мета їх полягає саме у висвітленні селянського неприйняття

1 Васильєв В. Селянський опір колективізації в Україні (1930-ті рр.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. 2005. 31. С. 140–150.

2 Водотика С. Г. Вплив опору селянства часів суцільної колективізації і Голодомору на трансформацію більшовицького проекту побудови комунізму. *Південний архів (історичні науки)*. 2024. Вип. 47. С. 171. DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2024-47-3>.

3 Подкур Р. Збройний виступ як радикальна форма опору радянській владі в УСРР в 1920 – на початку 1930-х (за матеріалами ВУЧК-ГПУ). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. 2005. Вип. 31. С. 90–102

4 Щур Ю. Радянське «упокорення голодом» та проблема українського визвольного руху на Запоріжжі. *Український селянин*. 2023. Вип. 29. С. 90–98 DOI: [10.31651/2413-8142-2023-29-Shchur](https://doi.org/10.31651/2413-8142-2023-29-Shchur)

політики більшовицької партії. Вони подають конкретні факти селянського спротиву, ті чи інші форми селянських виступів, залишаючи поза увагою ступінь залученості селянства до протистояння впроваджуваній політиці, причини його невдачі у протистоянні з владою, фіксуючи сам факт спротиву, а не його масштаби^{5,6,7,8}. Розглядаються також витoki політики влади щодо селянства як теоретичні⁹, так і практичні. В останній час з'явилися публікації, в яких проаналізовано причини невдачі села у протистоянні з більшовицькою владою¹⁰, проте коло таких праць ще доволі обмежене.

Мета статті

Мета статті – до певної міри заповнити існуючу наукову лаку та висвітлити питання причин такого брутального проведення колективізації більшовицькою владою українського селянства та причини, попри його спротив, впровадження у такий жорстокий спосіб колгоспного ладу, що призвело до жахливих демографічних і гуманітарних наслідків в Україні – Голодомору.

Виклад основного матеріалу

За умов обраного правлячою партією у другій половині 1920-х рр. курсу на індустріалізацію СРСР та виведення його в ряд промислово розвинутих країн, сільськогосподарська продукція, насамперед зерно, була найважливішим джерелом отримання коштів на її здійснення. Передусім, для забезпечення підписаних контрактів на новітнє устаткування для сотень заводів і фабрик та оплати передових технологій, що мали використовуватися на їх виробництві. Тож плани зі збору зерна були встановлені надмірні. Виконувати їх першочергово мали зерновиробні регіони: Північний Кавказ (теперішні Краснодарський та Ставропольський краї РРФСР, населені на той час у більшості українцями), Центральний Чорноземний район Росії та Україна (насамперед її степові регіони). Реалізувати ці плани партійно-державне керівництво на чолі з Й. Сталіним вирішило шляхом форсованої колективізації села, яку передбачали провести у стислі терміни. У степових районах вона мала бути проведена за два роки. У січні 1930 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову, згідно з якою суцільну колективізацію в Україні планувалося завершити восени 1931 р. або навесні 1932 р¹¹.

Своєю чергою, республіканський вищий партійний орган висловився за прискорення її темпів у республіці. Ним було поставлено завдання обкомам і райкомам партії завершити колективізацію в Україні впродовж одного року: здійснити під час посівної кампанії 1930 р. суцільну колективізацію степових округів, а восени 1930 р. – усіх інших округів України¹². Для стимулювання форсованих темпів колективізації в січні 1930 р. партійне керівництво республіки прийняло та розіслало до обласних партійних організацій ще й директивний лист «Про заходи з ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації», в якому рекомендувалося негайно приступити до експропріації майна заможних селян і завершити її до середини березня цього ж року¹³. «Куркульським» було визначено господарство, яке мало олійницю, млин, круподерню, систематично використовувало найману працю, здавало в оренду механічний двигун, або таке, що мало 300 крб. на рік на кожного члена сім'ї¹⁴. Усі, хто потрапляв в означену категорію, мали позбутися всієї своєї власності, а їх самих, разом із сім'ями, виселяли або за межі населених пунктів, де вони мешкали, або за межі республі-

5 Кульчицький С. Опір селянства суцільній колективізації. *Український історичний журнал*. 2004. № 2. С. 31–50

6 Махорін Г. Форми опору українського селянства у часи Голодомору 1932–1933 рр. Житомир: ФОП Євенок О. О. 2017. 165 с.

7 Романець Н. Селянство Дніпропетровщини в умовах сталінської революції «згори»: настрої, поведінка, опір соціалістичній модернізації аграрного сектора (1928–1933). Трагічне минуле: документи свідчать. Збірник документів в 5 томах. Т.1. Дніпро: Монолог, 2018. С. 3–66.

8 Папакін Г. «Чорна дошка»: антиселянські репресії (1932–1933). Київ: Інститут історії України, 2013.

9 Нікілев О. Ф. Голод 1932–1933: село в контексті теорії і практики марксизму. *Грані*. 2005. №6. С. 59–61

10 Водотика С., Савенок Л. Українське село напередодні сталінської колективізації: чи існувала альтернатива історичного поступу. *Південний архів (історичні науки)*, 2023, (42), 17–24. <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2023-42-3>

11 Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. Київ: Наукова думка. 2003.

12 Там само. С 360.

13 Там само.

14 Колективізація і Голод на Україні. 1929–1933. Збірник документів і матеріалів. Друге видання. Київ: Наукова думка, 1993. С. 106–107.

ки – у віддалені північні та східні місцевості СРСР, або позбавляли волі на різні терміни чи розстрілювали. Однак господарств «експлуаторського типу» на кінець 1929 р. в Україні залишилося лише 73 000, або 1,4%, при тому, що 2/3 господарств були «середняцькими»¹⁵ і лише за окремими пунктами підпадали під ті чи інші положення постанови. Тож і реалізація директиви опинялася під загрозою невиконання. Зважаючи на це, конфісковувати практично було ні в кого. На місцях до списків тих, у кого планували відібрати власність, насамперед зараховували вмілих, хазяйновитих господарів. Водночас, якщо до спущеного згори плану не «дотягували», то й так званих «середняків» і «бідняків», які проявляли хоча б найменше незадоволення здійснюваними заходами, і місцеві партійні керівники проголошували «підкуркульниками», тобто близькими за світоглядом, настроями і намірами до «куркульів», а значить, за їхніми твердженнями, ворогами комуністичної ідеології та правлячої партії.

Однак, село не бажало колективізовуватися в такий спосіб. Щоб примусити його до цього, органи советської влади застосовували насильство та залякування, широко практикувалися судові процеси, конфіскації всього особистого рухомого і нерухомого майна, носильного одягу (навіть найдрібніших речей), худоби, реманенту та виселення у північні райони СРСР.

Крім розкуркулення широко використовувались й інші методи впливу на небажаючих вступати до колгоспів: позбавлення виборчих прав, незаконні арешти та утримання під вартою, заборона відпуску товарів з сільських крамниць. Зрештою унаслідок репресивних заходів були досягнуті потрібні владі результати: в республіці почалося форсоване створення колгоспів.

Такі методи колективізації супроводжувалися встановленням зростаючих планів хлібоздачі. Партійно-державне керівництво СРСР вважало, що чим вищим був ступінь колективізованості села, тим більше воно здатне виробляти продукції, тож і норми здачі йому встановлювало відповідні. Фактично ж виходило навпаки. Чим вищим ставав рівень колективізованості села, тим нижчими були його економічні показники. Ані психологічно, ані організаційно село не виявило готовності до колективного господарювання.

Водночас і сама держава не створила для цього необхідних умов. Не було підготовлено працівників керівної ланки колективних господарств, не створено постійно діючих виробничих бригад, не вироблено форм обліку праці колгоспників та її оплати. Це вносило дезорганізацію у виробничі процеси, сприяло безвідповідальному ставленню до своїх обов'язків і неналежному виконанню сільгоспробіт, що визначило низький рівень виробництва й ефективності праці в новостворюваних селянських об'єднаннях і, зрештою, призвело до значного зниження продуктивності як землеробства, так і тваринництва. Визначені ж плани потребували виконання. Зібраного збіжжя для цього не вистачало. Тож для реалізації спущених «згори» норм хлібоздачі доводилося брати зерно, яке за визначенням не підлягало вилученню – насінневий та страховий фонди, фуражне зерно. Вилучення цих запасів із засіків селян та створених колективних господарств у рахунок хлібоздачі 1930 та 1931 рр., за одночасної руйнації традиційної для села організації – індивідуальної господарської, шляхом «розкуркулення» та витіснення найуспішніших господарів за межі української селянської економіки, призводило до втрати харчової бази населення та голоду.

Україна відчула на собі це сповна вже в кінці 1931 – на початку 1932 рр. У результаті здачі зерна державі, у листопаді-грудні 1931 р. значна кількість членів колективних господарств залишилася без запасів. І село почало голодувати. Почалися випадки голодної смерті людей та загибелі від голоду худоби, чого не траплялось з часів першого советського голодомору 1921–1923 рр. Як про типову ситуацію, писав про це вже в березні 1932 р. у листі на ім'я Всеукраїнського старости Г. Петровського (за сучасною термінологією – президента республіки) селянин І. Чорноватий: «... є цілий ряд сільрад, де складається сильно плохе положення щодо харчів, а саме – по членах колгоспу. Відсотків 50 не мають уже ніякого хліба, а то і більше, деякі коней дохлих їдять, собак і т. д. ... коням кормів немає уже 3 місяці,

¹⁵ Кульчицький С. Чорна борозна Сталін і суцільна колективізація на Україні. Донбас. 1991. С. 118

свині дохнуть по 2–3–4–5 в день. Складається положення сильно плохе»¹⁶. Однак, попри таку ситуацію, Союзним центром України на 1932 р. було визначено план хлібоздачі у розмірі 356 млн пуд., пізніше вимушено зменшений до 282 млн¹⁷.

Уряд України визнавав серйозність ситуації, в якій опинилося село всіх п'яти (з липня 1932 р. – шести, з жовтня 1932 р. – семи) областей та однієї автономної (Молдавська АСРР) республіки у результаті форсованої колективізації й таких норм здачі зерна, спробував йому допомогти. Своїм рішенням у травні 1932 р. виділив кредитову допомогу в розмірі 2 млн крб. колгоспам найбільш постраждалих районів¹⁸. У червні того ж року додатково було надано продовольчу допомогу районам, які перебували у найбільш складному становищі¹⁹. Паралельно вище партійно-господарське керівництво республіки неодноразово зверталось до вищого керівництва советської держави на чолі з Й. Сталіним про невідповідність визначених для села республіки на 1932 р. обсягів хлібоздачі та про необхідність надання селянам додаткової зернової допомоги²⁰. Однак такі кроки українського керівництва Союзним центром були засуджені і в допомозі було відмовлено. Село ж не змогло виконати навіть знижений впродовж року план.

Не допоміг виправити ситуацію й приїзд спеціально направленої політбюро ЦК ВКП(б) у кінці жовтня надзвичайної комісії на чолі з головою уряду СРСР В. Молотовим із завданням виконання цього скорегованого плану хлібоздачі. Попри те, що нею для реалізації вказівок центру застосувалися надзвичайно жорстокі методи: заборона видавати колгоспам і радгоспам, що не виконали визначені норми хлібопоставок, посівний матеріал для сівби озимих і ярих культур на наступний 1933 р.; запровадження системи натуральних штрафів за невиконання плану, доведеного до кожного сільського двору; застосування повторного стягнення зерна після виконання завдання, припинення товарного постачання населених пунктів; практикування віддачі до суду «ухильників» і «саботажників» хлібозаготівлі, тобто тих, у кого вже не залишилося чим виконувати визначені для них завдання. Від місцевих партійно-державних органів вимагалось встановлення контролю за роботою кожного млина, перевірка та «очищення колгоспів з вилученням контрреволюційних елементів – організаторів зриву хлібозаготівель» та керівників колективних господарств, які не могли забезпечити їх виконання, а від органів юстиції проведення «виїзних сесій» судів, тобто практику польових судів періоду воєнного комунізму.

Щоб примусити селян здавати недостаючий до плану хліб, комісія вдалася до репресій. Віддавалися до суду партійні, радянські господарські керівники районного рівня, голови колгоспів, рядові колгоспники і одноосібники. Останні за нездачу зерна обкладалися штрафами у завищених нормах, у них конфісковувалося майно, нерухомість. План здачі доводився до кожного двору як одноосібника, так і члена колгоспу. Вони мусили здавати навіть, якщо вже виконали свою норму. У разі недотягування колгоспу до запланованої для нього норми, він заносився на «чорну дошку», тобто підлягав жорсткій економічній блокаді, яка тривала доти, доки шляхом вилучення у селян останнього, визначені показники не досягалися. Не зупиняло й те, що люди майже повністю в таких селах вимирали. Наприклад, лише у листопаді – грудні 1932 р. у Вінницькій області було занесено на «чорні дошки» всі колгоспи восьми її районів²¹. Щоб виконати план примушували обласне і райононе керівництво вдаватися навіть до таких заходів, як розпуск вже існуючих колгоспів²², адже до одноосібників застосовувалися значно вищі норми хлібоздачі, ніж до членів колективних господарств. Проте навіть із застосуванням таких нелюдських методів упродовж листопада 1932 – січня 1933 рр., тобто – період функціонування комісії В. Молотова, хоча і вдалося вичавити у селян останнє, проте навіть зменшений план не був виконаний. Натомість

16 Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ). Ф. 1. Оп. 8. Спр. 108. Арк. 98.

17 Там само. Спр. 108. Арк. 8.

18 Там само. Спр. 279. Арк. 38, 39.

19 Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 6. Спр. 236. Арк. 134, 135.

20 Там само. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5418. Арк. 83.

21 ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5394. Арк. 35.

22 Колективізація і голод на Україні 1929-1933... С. 390, 420-421, 481-482.

село залишилося без припасів. Це мало трагічні для нього наслідки. Вже з листопада 1932 р. розпочинався страшний період в історії України, який тривав до середини-кінця літа 1933 р. і отримав назву Голодомор. У результаті цієї трагедії, за різними методиками підрахунку, загинуло від 4,5 млн^{23,24} до приблизно 9,5 млн^{25,26,27} населення. Було отримано тяжкі наслідки гуманітарного, соціального, морально-психологічного^{28,29} та генетичного характеру³⁰.

Зазначимо, що реакція села на такі дії влади була однозначною – незгода, несприйняття, спротив у різних формах. Спротив села цій політиці ВКП(б) бере свій початок з часу проголошення нею курсу на форсовану колективізацію. Вже тоді набуває широкого різноманіття як активних, так і пасивних форм. Більшість господарів не бажали вступати до створюваних колгоспів. В основі такої позиції лежало розуміння сутності цієї форми виробничих об'єднань. Селян абсолютно не влаштовувала втрата ними при вступі до запропонованих виробничих структур своєї землі, реманенту, робочої худоби, тобто всього того, що робило кожного з них господарем, самостійною людиною, достойним і самодостатнім членом громади, який не залежав від забаганок партійного чи господарського чиновника будь-якого рівня.

Значна частина з них була членами виробничих об'єднань – ТСОЗів (товариств по спільному обробітку землі), які були запроваджені з ініціативи влади з початком так званої нової економічної політики ще у 1921 р. і користувалися в селянському середовищі значною популярністю саме завдяки своїй формі організації праці. В них об'єднання відбувалося на добровільній основі, без усупільнення землі, реманенту, робочої худоби, доходи розподілялися за кількістю і якістю праці, вкладеної в суспільне господарство: залежно від частки коштів виробництва, наданих для спільного використання. Вступати ж до новоутворюваних об'єднань (їх селяни називали СОЗами) не бажали не лише успішні господарі (за більшовицькою термінологією – «куркулі», «шкідники», «вороги колгоспного ладу»), а й ті, хто не мав належної кількості землі, але в умовах НЕПу, маючи можливості після розрахунків з державою, реалізовувати залишки врожаю і в перспективі, на накопичені від цього кошти, збільшити свій земельний пай, придбати ще худобу, реманент тощо. Тож значна частина їх ні за яких умов не бажала відмовлятися від одноосібного ведення господарства і перспектив реалізації своїх життєвих планів. Питома вага не бажуючих вступати до колгоспів, незалежно від їх соціально-економічного статусу, становила критичну масу. Чисельні селянські висловлювання (на зборах громад, у приватних розмовах мешканців села) свідчили, що вони у своїй більшості сприймали колгоспи негативно, оскільки колективне ведення господарства суперечило традиційному селянському менталітету. Люди під різними приводами відмовлялися від вступу. Загальне ставлення села до новостворюваних сільськогосподарських виробничих структур відображають такі слова усної поетичної творчості його жителів того часу:

«Батьку Ленін, подивися,

23 Кульчицький С. Український Голодомор: оцінка втрат. *Красзнавство*. 2013. 4(85). С. 48;

24 Лібанова Е. Оцінка демографічних втрат України внаслідок голодомору 1932-1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка. *Матер. Міжнар. наук. конф. Київ: Києво-Могилянська академія*, 2009. С. 276.

25 Яцук П. Портрет темряви. Свідчення, документи і матеріали. У 2-х т. Т.1. Київ-Нью-Йорк: Вид. М. П. Коць, 1999. С. 48, 49.

26 Геноцид українців 1932–1933. За матеріалами досудових розслідувань// Упорядники Петришина О., Герасименко, М., Стасюк, О. Київ: Вид. Марка Мельника, 2021. С. 360

27 Нікілев О. Голодомор: кількісні наслідки трагедії в інтерпретації українських дослідників. Проблема пошуку істини. *Грані*. 2022, Т. 25 Вип. 6. С. 60–66. DOI: <https://doi.org/10.15421/172270>

28 Мехеда Н. Історіографія соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків Голодомору 1932–1933 років. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації». Київ, 4 жовтня 2016 року. Київ: Видавець Олег Філок, 2017. С. 122–126

29 Рева І. По той бік себе: соціально-психологічні та культурні наслідки Голодомору і сталінських репресій Дніпропетровськ, Вид-во «Свідлер А. Л.», 2013.

30 Нуар А. Вивчення великого ливанського гололу 1914–1918 :науковий підхід (конспект промови). Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Проблема екзистенційного вибору під час голодомору-геноциду». Київ: Видавець Мельник Ю. М. 2020. С. 309

Як ми в СОЗі розжилися:
Хата раком, клуня боком
Троє коней з одним оком»³¹.

У селян створення колгоспів асоціювалося з новим покріпаченням, з роботою у панських економіях, тобто з умовами праці за часів царату. Типовими у цьому плані є слова селянки А. Липик, сказані нею на зборах, де предметом обговорення було питання про створення колгоспу. Вона заявила: «Мені набридло у панів за дзвінка вставати. Не треба нам нового ярма. Хай мене вивезуть у степ, наставлять кулемет і скажуть: «Йди, бабо Липичка, у СОЗ, а то розстріляємо. Я скажу: – стріляйте краще, а я у нове ярмо не піду»³².

Несприйняття селом колгоспів знайшло широкий прояв у його тогочасному фольклорі. З властивими українському народу сарказмом і гумором одночасно село демонструвало своє неприйняття впроваджуваною більшовицькою партією чужорідної для нього системи господарювання. У всіх регіонах України творилися і поширювалися оповідки, прислів'я, приказки, анекдоти, співанки, частівки, предметом яких виступали колективізація, сільгоспартілі та низька ефективність їхньої роботи тощо:

«У колгоспі я була,
Хвіст і гриву я здала.
А побувши в СОЗі,
Здохла при дорозі»;³³

«Тато в СОЗі й мама в СОЗі,
Діти плачуть на дорозі.
Нема хліба, нема сала
Бо місцева власть забрала»;³⁴

«З бичем ходить бригадир,
Виганяє на Сибір»³⁵.

Їхні зміст і масовість свідчили про спротив у такій ментальній формі політиці держави по створення колгоспів.

Широкого поширення набули й такі форми спротиву, як звернення до партійно-державних керівників всіх рівнів від району до республіки та СРСР з висловленням своєї позиції щодо ситуації на селі й інформування про негативне сприйняття селянами політики форсованої колективізації. Це були і одноосібні, і колективні листи до райкомів та обкомів партії, до партійно-державних керівників республіки з інформуванням про складний економічний стан селян та створених колгоспів у результаті здійснюваних заходів, про настрої населення та його оцінки проваджуваної політики з застереженнями про те, що це загрожує існуванню влади через такі її дії. Сповіщалося і про так зване «розкуркулення», під час якого сім'ї селян, до яких воно було застосоване, позбувалися всього рухомого, нерухомого і особистого майна, включаючи навіть одяг, засуджувалася діяльність партії, звинувачувалися комуністи в облуді, популізмі та демагогії.

Так, у лютому 1933 р. «група членів КП(б)у» направила листа до Дніпропетровського обкому партії, де писала про те, що хліба в селах області немає. На ґрунті голоду поширилися

31 Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. У 2 кн. Книга перша/ Упорядники: О. Веселова, О. Нікілев. Київ: «КАЛИТА», 2009. С. 501.

32 Див.: Романець Н. Селянство Дніпропетровщини в умовах сталінської революції «згори»: настрої, поведінка, опір соціалістичній модернізації аграрного сектора (1928–1933). Трагічне минуле: документи свідчать. Збірник документів в 5 томах. Т.1. Дніпро: Монолог, 2018. С. 20.

33 Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. У 2 кн. Книга перша/ Упорядники: О. Веселова, О. Нікілев. Київ: «КАЛИТА», 2009. С. 703

34 Там само С. 502

35 Там само. С. 503.

грабунки і вбивства, які спричинили зростання песимістичних настроїв серед сільської спільноти: «Ми запитуємо, невже це вбивче для нас і уряду становище, що склалося в нашій області, а можливо і по всій Україні, є політика нашої партії по відношенню до колгоспників ...?»³⁶.

У квітні того ж року селяни с. Перещепино Новомосковського району писали у листі, адресованому вже безпосередньо партійному очільнику області, де сповіщали про тяжкий продовольчий стан в їхньому населеному пункті через діяльність його партійних керівників. «Люди умирають щоденно по 40 чоловік, і даже дійшли до того, що одна жінка... – зарізала свого чоловіка і двоє дітей та чужих двоє». Просили приїхати і ознайомитися самому з ситуацією: «Ми дуже просимо вас прийти до нас та розкрити цю банду, яка у нас керує. Всі бандити, столипінці, куркулі та п'яниці...»³⁷.

Писали відверті й гострі листи до партійно-державного керівництва республіки. Так, у листопаді 1931 р. правління артїлі «Незаможник» с. Тишківка Уманського району (у 1932 р. став частиною новоствореної Київської області), яке повністю розрахувалося з владою по всіх зобов'язаннях, у листі до Г. Петровського змалювало тяжкий стан артїлі через вилучення у неї всього зібраного нею зерна, через що ні колгоспникам не має чого їсти, ні худобі: «В сучасний момент в жодній країні немає гіршого життя робочій людині, ніж в країні Рад. Тому що в других країнах – коли людина напівголодна, то має у щось вдягнутись та взутись, а в нашій країні навпаки – працював у колгоспі цілий рік, а восени хліба нема... нещасного селянина скрізь палачі і вбивці п'ють послідню краплю крові селянської, а пишуть, що будують соціалізм. Це не будівництво, а вбивство, з такою політикою нам соціалізму не збудувать»³⁸. Лише за перші двадцять днів лютого 1932 р., на ім'я Г. Петровського надійшло від селян 1377 листів з приводу здійснюваної політики, де сповіщалося про критичну ситуацію на селі³⁹.

Ситуація була такою катастрофічною, що змушувала селян відкрито вести мову як на побутовому рівні, так і на офіційних зібраннях, що вони думають про дії влади. По селах всієї України працівники місцевих партійних та правоохоронних органів фіксували розмови, аналогічні розмовам, селян Чубарівського району (з 1937 р. – Пологівського району Запорізької області). Так, колгоспник А. Довбня Ганно-Пільської сільради заявляв: «Обдурили нас. Обіцяли багато, коли записували до колективу, а тепер ми всі голі. Нам треба Махна. Якби був Махно, ми б не були голодними». Колгоспник М. Орловський у колі односельців говорив: «Далі так жити неможливо. Аби скоріш прийшов на цю владу Махно, я б перший пішов до нього, тоді відігрався над активом, у першу чергу на хлібозаготівлях». І. Іванченко із Семенівської сільради із гіркотою зауважував: «Що за життя настало. Я першим не піду на захист партії, тому що вона робить неправильно. Одно грабує. Забирає хліб, нас голодними залишає». А О. Городовий на засіданні Марфинської сільради закликав земляків до рішучих дій: «Досить нам, селянам, вже терпіти. Треба вже скидати кожуха, одягати шинель, сідати на коні, що-небудь думати друге, бо далі нам селянам, кращого ждати нема чого, бо вже забирають все»⁴⁰. У Ганно-Пільській та Теплівській сільрадах Божедарівського району зафіксовано такі думки селян про комуністично-радянську владу: «Нами керує буржуазія, ... хліба це захист бідняків, вони давлять нас», «Хіба це влада? Зібралися бандити і обирають людей»⁴¹.

Листи українськими селянами надсилалися не лише до обласного чи республіканського партійно-державного керівництва, а й до Москви, вищим керівним особам країни, а саме, так званому «всесоюзному старості» (Голові вищого законодавчого органу СРСР,

36 ДАДО. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 567. Арк. 31.

37 ДАДО. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 609. Арк. 50

38 Колективізація і голод на Україні 1929–1933... С. 306–307.

39 ЦДАВАУ. Ф. 1. Оп. 8. Спр. 99. Арк. 83

40 ДАДО. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 330. Арк. 15–16.

41 Там само. Спр. 703. Арк. 68.

або, за сучасною термінологією, його президенту) М. Калініну⁴² та навіть самому батькові Й. Сталіну («а сонечко світить, та все – відтіля, від Сталіна-батька, з Москви, із Кремля»⁴³). Наприклад, у вересні 1931 р. селяни Одеського району звернулися з листом до Й. Сталіна, в якому сповіщали про руйнування економіки села здійсненою політикою колективізації та примусової хлібоздачі, про голодування селян та про їх переслідування за висловлювання критичних зауважень щодо такої політики⁴⁴. У лютому 1932 р. комсомолец Пастушенко с. Полонисте Бабанського району Вінниччини, офіційно завіривши у райкомі комсомолу печаткою, направив листа Й. Сталіну з описом реальної ситуації в їхньому селі після виконання завищеного плану хлібоздачі: «Село колективізоване на 100%. А що тут, думаєте, радянська влада? Ні не радянська, а чисто буржуазний строй... Колгосп вивіз хліб до фунта. Зараз коням ні в зуб. ... Вже загинуло 56 коней... Свиней було розвели 500 штук, вже подошло з голоду 184. Трудодень обійшовся 37 коп., а пара чобіт – 37 крб. ... Маса людей підбурена проти радянської влади»⁴⁵. У квітні 1932 р. селяни с. Горби Глобинського району на Кременчуччині прямо писали Й. Сталіну, що в їхньому та у суміжних районах «поголовний голод серед народу», «діти вмирають в корчах від голоду» і прямо ставили перед ним питання. про можливість будівництва соціалістичного народного господарства, як що «ми приречені на голодну смерть»⁴⁶.

Спрямовувалися листи й до вищого партійного органу правлячої політсили СРСР – Політбюро Центрального Комітету ВКП(б). Наприклад, у надісланому у травні 1932 р. до нього селянами з Дніпропетровщини листі прямо говорилося про критичну ситуацію на селі, про голодування людей і худоби, про наругу над селянами, про ненависть їх через це до советської влади: «... терор населення, який сягнув таких масштабів, що у народі розпухли мізки і він починає ненавидіти советську владу, бо ні в кого вже немає гарантії, що його не викинуть з колгоспу, не заберуть останнє барахло й останню крихту хліба зі столу, бо народ оскаженів і на все, що хочеш здатен, тому що голодний і створюється таке враження, що його збираються погубити – поскаржитися нікуди і нікому – де підеш, кому скажеш, суди знущаються, міліція, ГПУ, прокуратура – це димова завіса, це всі знають. Зараз знущання над селянством дуже нагадує єврейський погром... становище вкрай важке на ґрунті голоду. Вся Україна на пороховому вулкані...»⁴⁷.

У квітні цього ж року колгоспник с. Кумарі Любашівського району на Одещині звернувся з аналогічним листом до Центрального Комітету більшовицької партії, де сповіщав про факти знущання над колгоспниками і доведення їх до стану, що вони змушені їсти палу худобу, працювати за сто грамів гречаного хліба в день, про те, що перед посівною було забрано весь хліб з колгоспу у план хлібоздачі. Водночас у зсипних пунктах, де зберігалося забране і у колгоспів, і в одноосібників зерно, воно згнило⁴⁸. Масовість звернень до вищого керівного органу партії та самого Й. Сталіна набула таких масштабів, що в ЦК КП(б)У завели реєстр листів, направлених їм з питань хлібозаготівель та голоду в Україні⁴⁹.

Мала місце також практика направлення листів до редакцій різного роду газет. Найчастіше це були друковані органи партійних обласних, республіканських та всесоюзних видань. Так у січні 1932 р. до редакції центрального друкованого органу ВКП(б) газети «Правда» надійшов лист, в якому сповіщалося про голодування колгоспників і настрої селянства: «... Україна, колгоспники, абсолютно всі приречені на голод, 80% зараз голодують та пухнуть... Боротьба ведеться не класова, а тваринна. Будь який авторитет втрачено для колективізації на вічні часи... Ненависть, збуджена голодом у народі – страшна річ. ... треба схаменутися:

42 Колективізація і голод на Україні. 1929-1933... С. 448.

43 Особистий архів автора. Спогади Довбань Лідії Андріївни.

44 Колективізація і голод на Україні. 1929-1933... С. 349.

45 Там само.. С.414-415.

46 Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали/ Упорядн. Пиріг Р. Я. Київ: Києво-Могилянська академія, 2007. С.130.

47 ДАДО. Ф.19. Оп. 1. Спр. 90. Арк. 41-42.

48 ЦДАВОВУ. Ф. 539. Оп.10. Спр.1444. Арк. 18.

49 Див. Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали. С. 130-138

по-перше, налагодити треба друк, адже ви пишете не худобі, а людям, і хоча б невелику частку правди, а треба писати. Не можна людей рахувати за абсолютну худобу»⁵⁰.

Широкого поширення набула й така форма спротиву, як оскаржування дій тих, хто реалізовував політику вищого державного керівництва на селі: здійснював «розкуркулення», вилучення зерна, майна, худоби, виключення з членів сільгоспартілі тощо. Скарги надсилалися до прокуратури, районних та окружних комітетів ВКП(б), до республіканських та центральних партійних та державних установ^{51,52,53}. І були випадки, коли такі дії селян мали успіх⁵⁴. Тож це створювало у них ілюзію, що в обласному центрі, в столиці республіки, а тим більше – у Москві влада не знає, що робиться на селі, тож і має місце така несправедливість, і достатньо написати листа до вищестоячих структур і розповісти все першому секретарю обкому, Голові Президії Верховної ради УСРР, Голові уряду республіки, першому секретарю ЦК КПБ(У), Всеросійському старості або й самому «батькові» Сталіну, як все буде виправлено.

Набули поширення також листівки та друковані звернення до населення України і безпосередньо до селянства. У них змальовувалася ситуація на селі, настрої в українському суспільстві, давалася характеристика владі та здійснюваній нею щодо села політиці, висвітлювалися її (політики) конкретні наслідки та нерідко вміщувалися заклики до повстання проти цієї влади. Серед селян же поширювалися листівки з закликами не здавати хліб та організувати повстанські загони для боротьби проти радянської влади⁵⁵. У 1929 р. лише за перше півріччя ОДПУ зафіксувала 119 випадків поширення антивладних листівок⁵⁶.

Всі ці факти були відображенням реальної ситуації та настроїв у селянському середовищі республіки. Вони свідчили, що село широко використовувало весь спектр демократичних, мирних форм доведення до влади своєї позиції щодо її політики відносно зміни його соціально-економічного статусу і у такий мирний спосіб демонструвало свою незгоду з нею.

Проте, на тлі мирних форм спротиву селян здійснюваній щодо них політики правлячої партії та ігнорування нею їхніх інтересів, набули широкого поширення й силові. Це й організація мітингів і демонстрацій на підтримку «розкуркулених» односельців, і побиття та підпали житла або господарських приміщень активних впроваджувачів політики створення колгоспів та вилучення зерна у селян, вбивства як місцевих, так і присланих активних «реалізаторів» цих заходів, протидія роботі хлібозаготівельних бригад тощо.

Широкого поширення набув такий спротив у виробничо-господарській сфері. Він, наприклад, проявлявся у «саморозкуркуленні», тобто розділі одного заможного одноосібного господарства на декілька значно менших, з точки зору влади «не куркульських» і розподілом їх між рідними і близькими. Це супроводжувалося зменшенням площ посівів – лише для власних потреб і зменшенням норм або й взагалі – уникненням оподаткування. «Саморозкуркулення» набуло таких масштабів, що почало позначатися на економічних показниках колгоспів. За офіційними даними, у такий спосіб перестало існувати 9,1% заможних господарств і 4,7% – середняцьких⁵⁷. Тобто, близько 15% селянських господарств платило мінімальний податок. Крім того, чимало селян не показували реальні обсяги засівів і худоби, відправляли синів на роботу у промисловість (це дозволяло набути статусу «родини робітників»), створювали

50 ДАДО. Ф. 19. Оп.1. Спр.90. Арк.41–42.

51 Романець Н. Селянство Дніпропетровщини в умовах сталінської революції «згори»: настрої, поведінка, опір соціалістичній модернізації аграрного сектора (1928–1933). Трагічне минуле: документи свідчать. Збірник документів в 5 томах. Т.1. Дніпро: Монолог, 2018. С.17, 18.

52 Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи ... С. 109, 111,112.

53 Народна трагедія. Документи і матеріали про події 1932–1933 років на Дніпропетровщині/Редкол. В. В. Іваненко, О. А. Удод та ін. Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ,1993. С. 34.

54 Див. напр.: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи... С. 143–144,148–149, 155, 174–175, 248–249, 348.

55 Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи С 562–563, 564,

56 <https://web.archive.org/web/20180302171642/https://www.ridivira.com/uk/istoriya/sprotyv-henotsydu-ukrainski-selianski-povstannia-1930-1932-g> (дата звернення: 15.12.2024).

57 Романець Н.. Селянство Дніпропетровщини в умовах сталінської революції С. 15.

«бідняцько-середняцькі кооперативи» включно на чолі з підставними керівниками тощо⁵⁸. Цей комплекс дій селян помітно впливав на обсяги надходження бажаного державі зерна.

Значного розмаху набув і такий вид спротиву, як забій та розпродаж різних видів худоби. Мотив був один – все одно пропаде, а так хоч якась користь буде сім'ї. У результаті, наприклад, у 1930 р. у Високопільському районі (нині – Херсонська область, створена у 1944 р.) поголів'я лише корів та коней зменшилося, порівняно з 1926 р., відповідно в 1,5 та 3,5 рази⁵⁹. У 1932 р. керівництво Валківського району Харківської області свідчило про забій селянами у таких великих масштабах худоби, що це позначилося на економічних показниках колективних господарств та району загалом⁶⁰. Прокуратура Новомосковського району Дніпропетровської області на початку 1933 р. сповіщала про масовий забій селянами Новомосковського і Магдалинівського районів коней і великої рогатої худоби, що негативно позначилося на виробничих і економічних показниках колгоспів їхніх районів («хижацьки нищать худобу»⁶¹).

Вагому частку в складі активних форм спротиву становили так звані «волинки» – заходи з боку колгоспників, які полягали у сумлінному, але повільному виконанні різного роду сільгоспробіт, що різко уповільнювало визначені згори заготівельні роботи і негативно позначалося на запланованих показниках. Однак в офіційній термінології під «волинками» розумілися всі колективні антиколгоспницькі дії членів сільгоспартілей, як то: вилучення усуспільненої худоби, реманенту та майна з колгоспів, розподіл колективізованих посівів, індивідуальне збирання врожаю, невихід на роботу, стихійні мітинги тощо. Наприклад, за даними органів ОДПУ України лише за період жовтень 1931 – березень 1932 рр. в селах республіки відбулося 257 «масових виступів і волинок». І кількість їх з місяця в місяць зростала (жовтень – 12 «волинок», березень – 180). Як і кількість селян, що брали в них участь: «паралельно з різким зростанням масових виступів зростає кількість учасників, яка сягає 300 – 500 осіб у кожному»⁶².

Широкого поширення набули і такого роду вид спротиву селян політиці партії, як «жіночі бунти». Це зібрання великої кількості жінок, у більшості з маленькими дітьми, де вони висували різного роду вимоги керівникам правління колгоспів, сільрад, районним уповноваженим, які приїжджали у населений пункт, щодо форм і методів колективізації, несправедливих звинувачень односельців у приналежності до «куркулів» і «саботажників», їхніх арештів, віддачі під суд та виселення, вилучення непомірних норм зерна тощо. Влада не наважувалася на арешти жінок і змушена була реагувати на їх колективно висловлені вимоги. Так у с. Попово-Балка Дніпропетровської округи у жовтні 1930 р. натовп жінок зі 100 осіб накинувся на підводи, що вивозили вилучене у селян зерно, розвернув їх назад⁶³. Аналогічні дії відбулися й в інших районах округи. Так, наприклад, у Магдалинівському – це були Крамарка і Чаплинка, у Петриківському – Лобойківка і Єлизаветівка, у Нікопольському – Шолохове, у Криворізькому – Казанківка і Новолозуватка⁶⁴.

Нормою для багатьох селян було свідоме затягування виконання вказівок районних органів щодо призначених термінів вивезення зібраного зерна. Масовим стало неретельне його обмолочування зі свідомою метою залишати частину у відходах, щоб пізніше його вибрати і споживати. Багато селян у різний спосіб приховували від конфіскацій зерно та інші продукти.

58 Водотика С., Савенок Л. Українське село напередодні сталінської колективізації: чи існувала альтернатива історичного поступу. *Південний архів (історичні науки)* Вип. ХІІ. С. 21.

59 Безносів О. І. Менноніти юга України в годы «великого перелома». (1928–1933 гг.). *Вопросы германской истории*. 2001. С. 80.

60 Чорні жнива. Голод 1932–1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини (документи, спогади, списки померлих). Упорядк Т. Поліщук. Київ, Харків, Нью-Йорк, Філадельфія. Вид-во М. П. Коць, 1997. С. 71–72.

61 ДАДО. Ф. 1520. Оп. 3. Спр. 37. Арк. 307.

62 Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи ... С. 142.

63 ДАДО. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 160 Арк. 7.

64 Там само. Спр. 159. Арк. 19, 20.

Значних масштабів набув і такий вид спротиву, як масовий вихід з колгоспів. Вже у 1930 р., лише за перших сто днів після виходу у березні статті Й. Сталіна «Запаморочення від успіхів», якою він змушений був визнати де-факто масовий спротив селян політиці колективізації й пояснювати це перегинами на місцях та свавіллям місцевих партійних керівників, яких треба суворо засудити, а винних – покарати, з колгоспів вийшла майже половина примусом загнаних селян⁶⁵. У наступні 1931–1932 рр. цей процес тривав. Селяни при першій-ліпшій нагоді виходили з колгоспів. За звітами районних відділів ОДПУ республіки у 1932 р., вихід селян з колгоспів мав тенденцію до зростання. Так, наприклад, за перші 20 днів червня подали заяви про припинення членства більше 6 тис. осіб в 65 районах республіки, в наступні 10 – більше, ніж 7 тис. в 81 районі. Всього ж, за даними цих органів, лише впродовж червня 1932 р. надійшло заяв більше, ніж від 14 тис. колгоспників у 475 колгоспах зі 111 районів республіки⁶⁶. Вихід відбувався з обов'язковим поверненням з колгоспного загалу власного майна: робочої худоби, реманенту, свого паю землі. У разі, коли правління затягували з вирішення цих питань, селяни вирішували їх самостійно⁶⁷. Лише за третю декаду червня ОДПУ республіки факти розподілу колгоспних посівів на корню, збирання його в індивідуальному порядку були зафіксовані у 148 колгоспах 36 районів республіки⁶⁸. За цей же період люди забрали 1640 коней по 70 колгоспах⁶⁹. У вересні того ж року масовими виходами були охоплені у Вінницькій області 53 райони, у Київській – 27, у Харківській – 21⁷⁰. У Цебриківському районі Одеської області у липні по 22-м колгоспам було розібрано 339 господарствами, що вийшли, 211 коней, 112 корів 26 голів іншої худоби⁷¹.

Широкого поширення набув і такий вид спротиву, як масовані набіги на місця зберігання зерна: зерносховища, склади, зсипні пункти. Селяни, по декілька сотень осіб, нерідко неодноразово, здійснювали напади на них. Це у своїх звітах перманентно зазначали силові структури. У низці районів такі дії носили регулярний характер. Наприклад, в Якимівському районі (нині – Запорізька область) мешканці сіл Дем'янівської, Іванівської, Нижньосірогозької та інших сільрад протягом зими та весни 1932–1933 рр. групами до 200 осіб систематично здійснювали напади на зерносховища, куди звозилося зерно з усього району і забирали від 50 до 200 ц⁷². Аналогічні факти мали місце у Генічеському, Новозлатопільському районах цієї (Запорізька) та Велико-Олександрівського – Одеської області⁷³. Вилучення зерна з зсипних пунктів або пунктів його зберігання стали масовим явищем. Так, лише у березні 1932 р. і лише на склади системи Союзхлібу на території республіки ОДПУ було зафіксовано 17 нападів, в яких брали участь від 300 до 500 осіб у кожному⁷⁴.

Масовість такого виду спротиву села політиці хлібозаготівлі сягала таких масштабів, що мовчати про них вже не могли ні правоохоронні органи, ні партійне керівництво держави і республіки. Так у лютому 1932 р. секретар Дніпропетровського обкому партії М. Хатаєвич, виступаючи на партійній конференції визнав, що напади в області на зерносховища набули системного характеру⁷⁵. Й. Сталін з цього приводу навіть звернувся з запискою до секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора, де ставив питання перед ним з цього приводу: «Невже так погано складаються справи на Україні? Де органи ДПУ? Чим вони займаються?»⁷⁶.

Поширеним видом спротиву політиці держави були й підпали житла або господарських приміщень активних впроваджувачів політики створення колгоспів, розкуркулення та вилучення зерна. Так, лише в одному селі Преображенка Царичанського району

65 Кульчицький С. В. Чорна борозна... С. 131.

66 ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 1. С.пр.2021. Арк. 47.

67 Там само. Арк. 48.

68 Там само. Арк. 51.

69 Там само. С. 50.

70 Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. ... С. 525–526.

71 Махорін Г. Форми опору українського селянства у часи Голодомору 1932–1933 рр. Житомир: ФОП Євенок О. О. 2017. С. 112.

72 ДАДО. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 99. Арк. 6.

73 Там само. Спр. 493. Арк. 24-25.

74 Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи... С. 142.

75 Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С. Сталінізм на Україні. 2030-ті роки. Київ: Либідь, 1991. С.118.

76 ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп.20. Спр. 5417. Арк. 8.

Дніпропетровської області у 1929 р. відбулося більш як 20 підпалів майна та будівель активістів реалізації політики колективізації⁷⁷. І така ситуація на селі була типовою. Загалом в республіці лише у 1928–1929 рр. зафіксовано 857 підпалів різних видів майна (копиця сіна, клуня, стайня, хата тощо) сільських активістів⁷⁸. У Вінницькій області в селі Бандурівка Чечельницького району лише за один тиждень грудня 1932 р спалено 2 підводи соломи, що належали голові сільради, хата та інші будівлі бригадира по хлібозаготівлі, 2 клуні члена комісії по хлібозаготівлі, а в селі Червона Гребля – хата старшого бригадира по хлібозаготівлі⁷⁹.

Не менш поширеними були й більш радикальні заходи покарання активістів політики впровадження колективізації, розкуркулення та вилучення зерна у сільського населення – побиття, а то й вбивства як місцевих, так і присланих активних «реалізаторів» цих заходів. Так, лише у 1928–1929 рр. у республіці було зафіксовано 318 вбивств активістів, 371 замах на їх вбивство, та 217 поранень⁸⁰. У 1930 р. вже було зафіксовано 2779 подібних фактів⁸¹.

Вершиною силових форм спротиву були колективні збройні виступи селян. Упродовж 1930 р. в Україні ОДПУ було зафіксовано 4098 таких виступів⁸². Селянські повстання охопили 16 округ. Епіцентрами спротиву стали Поділля і південна Волинь. Там селяни із сотень сіл виганяли представників радянської влади, ліквідували сільські ради, обирали нові органи управління⁸³. На Поділлі тогочас було зафіксовано 81 збройний виступ⁸⁴. Водночас повстання виникають на півдні України. На Одещині ними було охоплено чотири райони⁸⁵. На початку квітня вибухає одне з наймасовіших в республіці постань – Павлоградське. У ньому взяли участь селяни трьох суміжних районів загальною чисельністю до 1000 осіб. Повсталі були озброєні дробовиками, наганями, гвинтівками, навіть кулеметами⁸⁶. Бойові виступи мали місце й у селах Сумщини. Збройні сутички там тривали з березня і до кінця липня⁸⁷. На сході республіки ситуація була аналогічною. Наприклад, у двох районах Старобільської округи (нині частина Луганської області) створено загін чисельністю 200 осіб, який виступав під гаслом: «Геть радянську владу, хай живе Народна Воля!»⁸⁸.

У 1931 р. ситуація не змінилася. У республіці було зафіксовано 1354 «терористичних актів»⁸⁹. Одне з найбільших повстань вибухнуло навесні на Чернігівщині. Воно охопило п'ять районів області й тривало з певними перервами аж до вересня. Повстанці мали на озброєнні гвинтівки, мисливські рушниці, обрізи, револьвери, гранати, шаблі. Для їх придушення були залучені війська НКВС⁹⁰.

Однак, збройний опір селян не набув у республіці потужного поширення і не став серйозною загрозою для влади. Причина крилася в політиці держави щодо села України. По-перше, суцільна колективізація активно розгорталася в степовій зоні, де природні умови виступали вагомим обмежувальним фактором для розгортання селянської збройної повстанської боротьби, як у лісовій частині республіки. Проте колективізація там набула форм і методів степу значно пізніше. Тож виступи селян у республіці розпочиналися не одночасно. Координацію дій між повстанцями, зважаючи на віддаленість місць виступів

77 ДАДО. Ф. 19. Оп.1. Спр.31. Арк. 44.

78 Там само. С. 15.

79 Махорін Г. Форми опору українського селянства у часи Голодомору 1932–1933 рр. Житомир: ФОП Євенок О. О. 2017. С. 117–118.

80 Романець Н. Селянство Дніпропетровщини в умовах сталінської революції «згори»: настрої, поведінка, опір соціалістичній модернізації аграрного сектора (1928–1933). Трагічне минуле: документи свідчать. Збірник документів в 5 томах. Т.1. Дніпро: Монолог, 2018. С. 15.

81 Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. 1927–1939: в 5 т. Москва: РОССПЭН, 2000. Т. 2. С. 791.

82 Там само. С. 791.

83 ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 3191. Арк. 41.

84 ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 3154. Арк. 11.

85 Там само. Арк. 30–31.

86 Павлоградське повстання 1930 р.: Документи і матеріали / Упоряд. В. М. Даниленко. К., 2009. С. 20, 54.

87 <https://web.archive.org/web/20180302171642/https://www.ridivira.com/uk/istoriya/sprotyv-henotsydu-ukrainski-selianski-povstannia-1930-1932-гг> (дата звернення: 02.02.2025).

88 Там само

89 <https://www.ridivira.com/uk/istoriya/sprotyv-henotsydu-ukrainski-selianski-povstannia-1930-1932-гг> (дата звернення: 15.12.2024).

90 <https://www.ridivira.com/uk/istoriya/sprotyv-henotsydu-ukrainski-selianski-povstannia-1930-1932-гг> (дата звернення: 15.12.2024).

та неодноразовість їх початку, було складно налагодити. По-друге, зброя, що залишалася від воєнних часів, вже у попередній період була силовими структурами значною мірою вилучена із села. По-третє, влада з надзвичайною жорстокістю і демонстративно показово карала учасників повстань, незважаючи на їхній вік, присуджуючи довготривалі строки перебування за ґратами або смертну кару. У такий спосіб впливаючи на волю та бажання до виступу інших, потенційних, учасників майбутніх виступів. Наприклад, з арештованих учасників Павлоградського повстання 27 повстанців засудили до вищої міри покарання – розстрілу. Найстаршому з розстріляних було 54 роки, наймолодшому – 21⁹¹. Решта дістали від трьох до десяти років в'язниці. Тож, організаційні, логістичні, морально-психологічні умови для розгортання організованого збройного опору були несприятливими для селян.

Не можна не відзначити і такий вид масового спротиву селян, як еміграція. Цей процес зародився у 1929 р. у середовищі менонітів, що не бажали вступати до колгоспів. Так, Катеринславський окружний комітет КП(б)У повідомляв, що в деяких районах «цілі сім'ї знімаються, розпродують своє майно і прямують до Москви для ... дозволу на виїзд до Канади»⁹². Активно емігрували селяни прикордонних територій на землі суміжних держав. Так, за даними ОДПУ республіки, лише у 1932 р. 500 осіб з Молдавської автономії республіки перебралися до Румунії⁹³, а за першу половину року межі України полишили 745 осіб, майже вдвічі більша чисельність була затримана при спробі перетину кордону⁹⁴. Значна кількість селян змогла, попри надзвичайно щільний контроль, нелегально переправитися через совєтсько-польський кордон і отримати прихисток і допомогу у Польщі⁹⁵.

Незрівнянно більших масштабів набула внутрішня еміграція – полишення заняття сільським господарством і переїзд до інших регіонів СРСР або до міст України та влаштування на промислові підприємства⁹⁶. Міські працівники мали вагомі пільги. Так, вони отримували регулярно двічі на місяць фіксовану заробітну плату та ще й продуктивний пайок. Тож, селяни змушені були розпродавати своє майно, худобу, продавали житло і полишали село назавжди. Переїжджали в міста як одноосібно, так і цілими сім'ями, насамперед у міста, де відбувалося будівництво промислових підприємств.

Однак ще більшого поширення у середовищі членів колгоспів набула так звана «маятникова міграція», коли хтось з сім'ї виїжджав до міста на заробітки. Це міг бути або батько, або й взагалі обоє батьків. Заробивши грошей і придбавши зерно, борошно або інші продукти харчування, вони через якийсь час поверталися. Особливо це явище поширилося в районах та селах, наближених до міст. У низці районів чоловіче населення в переважній своїй більшості працювало у промислових центрах, як, наприклад, у Долинському (нині – Кіровоградська область), який межував з м. Кривий Ріг, де значними темпами освоювалися поклади залізної руди, починалося будівництво великого металургійного заводу й відчувалася значна потреба робочих рук. Наприклад, у колгоспах «Переселенець» і «Влада ради» Дмитрівської сільради району працездатне населення в повному складі полишило свої домівки, направившись на промислові підприємства міста і навесні нікому було виходити в поле⁹⁷. І цей процес мав сталу тенденцію до неухильного зростання. За даними ОДПУ, на середину лютого 1932 р. з сіл республіки вибуло майже 12 тис. осіб, а на кінець другої декади травня – вже 116 тис.⁹⁸

Отже, види і форми селянського опору політиці колективізації, здійснюваної правлячою партією, та їхня масовість свідчать, що українське село не було пасивною безсловесною масою, яка понуро виконувала забаганки влади, її злочинні накази, не отарою овець, яких

91 Павлоградське повстання 1930 р.: Документи і матеріали / Упоряд. В. М. Даниленко. К., 2009. С. 22

92 Безносів О. І. Вказ. праця. С. 76.

93 Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи... С. 141.

94 Там само. С. 259.

95 Сергійчук В. Втрати українських селян втікачів за кордон у 1932–1933 роках. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації». Київ: Видавництво Олег Філок, 2017. С. 165–168.

96 ДАДО. Ф. 1520. Оп. 3. Спр. 37. Арк. 307.

97 ДАДО. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 170. Арк. 11.

98 Голодомор 1932-1933 років в Україні. С. 258.

влада вела на забій у вигляді створення з них покірних виконавців шляхом позбавлення власності: землі, реманенту, худоби. Воно у різний спосіб, по мірі свого розуміння і сприйняття ситуації, демонструвало свою незгоду з такою політикою, застосовуючи весь спектр як пасивних, так і активних форм мирної та збройної боротьби.

Однак, попри масовий спротив села, відбулося проведення форсованої колективізації та запровадження в результаті її реалізації колгоспного ладу. Тож постає питання, як так трапилося, що село, попри своє несприйняття такої політики і у різний спосіб протистояння їй, дозволило більшовицькому режимові нав'язати йому свою волю.

Причини невдачі потрібно розглядати насамперед у площині теоретичних положень, якими керувалася партія у відносинах із селянством упродовж десятиліть і на яких відбувалося формування світогляду її членів. Вони (теоретичні положення) були сформульовані основоположниками марксизму та активно використовувалися в практичній діяльності партії як до жовтневого заколоту, так і у роки революційної боротьби та після встановлення советської влади.

К. Маркс та Ф. Енгельс визначили селянство реакційним класом, у котрого немає майбутнього. Уже в «Маніфесті Комуністичної партії», написаному в 1847–1848 рр., вони доводили, що його реакційність визначається способом життя і праці, повсякденним буттям, «ідіотизмом сільського життя»⁹⁹. За їхніми твердженнями, селяни, як і представники (за їхньою термінологією) «середніх прошарків»: дрібний промисловець, дрібний торговець, ремісник, – є реакційними за своєю природою, тому що виступають проти суспільного прогресу, хочуть повернути колесо історії назад¹⁰⁰. Передовим класом ними був визначений пролетаріат, з яким вони пов'язували прогрес людства і побудову його світлого майбутнього. «З усіх класів, котрі протистоять тепер буржуазії, тільки пролетаріат являє собою дійсно революційний клас, тому що з його розвитком пов'язаний розвиток суспільства, прогрес людства»¹⁰¹.

Паралельно з обґрунтуванням ролі та місця різних класів при побудові нового суспільства, вони визначили долю «реакційних». Стосовно селянства, вони бачили необхідність активного залучення його економічного і демографічного потенціалу у процес його (нового суспільства) становлення. Доводили, що це на користь як селянству, так і всьому суспільству. Цим, на їх думку, буде вирішено дві проблеми: залучення його економічного потенціалу сприятиме розвитку економіки нового суспільства, а широка участь селян у колективних формах матеріального виробництва – створенню нового типу людини, людини з колективістською психологією. «Подібно до того, як у минулому столітті селяни і робітники мануфактур після залучення до великої промисловості змінили весь свій життєвий уклад та стали зовсім іншими людьми, точно так само загальне ведення виробництва силами всього суспільства і новий розвиток виробництва, що впливає звідси, потребуватиме абсолютно нових людей і створить їх»¹⁰².

Російські теоретики марксизму на чолі з В. Леніним розвинули ці положення. Подаючи пролетаріат як найбільш революційний і прогресивний клас, вони водночас характеризували селянство як його антипод, як ворожу силу, дрібнобуржуазну масу¹⁰³. З перших своїх статей В. Ленін вперто доводив тотожність селянства з буржуазією, визначав селян «дрібними виробниками»... тобто «дрібними буржуа»¹⁰⁴, «дрібними господарчиками»¹⁰⁵. Подібно давньоримському сенаторові Катону, що увійшов в історію наполегливими вимогами про необхідність знищення Карфагену, він у своїх статтях невпинно проводив ідею, що село є базою для дрібної буржуазії, тобто є основою для розвитку капіталізму, від якого страждає пролетаріат. **Отже, є ворожою для нього і його партії силою. Тож, у програмі більшовицької партії було**

99 Маркс К., Энгельс Ф. Манифест Коммунистической партии // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Москва: Госполитиздат, 1956. Т. 4. С. 428.

100 Там само. С. 434.

101 Там само. С. 434.

102 Энгельс Ф. Принципы коммунизма // Сочинения. Т. 4. С. 335.

103 Ленин В.И. Проект программы нашей партии // Полн. собр. соч. Москва: Политиздат, 1968. Т. 4. С. 229.

104 Ленин В. Что такое «друзья народа» и как они воюют против социал-демократов // Полное собрание сочинений. Москва: Политиздат, 1968. Т. 1. С. 238.

105 Ленин В. Экономическое содержание народничества и критика его в книге г. Струве // Полное собрание сочинений. Москва: Политиздат, 1968. Т. 1. С. 369, 384.

записано, що всі класи тодішнього суспільства стоять за збереження існуючого (тобто – тодішнього) соціально-економічного ладу, окрім пролетаріату, інтереси якого і презентує більшовицька партія¹⁰⁶.

І хоча у другій половині 1917 р. ця пролетарська партія з тактичних міркувань її лідера проголосила себе партією робітників і селян, тобто зробила карколомний ідеологічний кульбіт, її ідеологічна налаштованість щодо селянства залишилася незмінною. Тож, фактично, стали існувати в свідомості членів більшовицької партії паралельно два сприйняття селянства: традиційне – як ворожого, реакційного класу, та декларативне (визначеного партійною директивою) – як союзника, інтереси якого партія відстоює. Тільки за одного уточнення – за провідної ролі робітничого класу. Цим підкреслювалося, що селянство у такому тандемі розглядається як меншовартісна складова. З часом таке сприйняття селянства закріпилося у свідомості членів правлячої партії, було інтродуковано в суспільну свідомість населення нової країни. І таке бачення селянства (як меншовартісного) постійно проявлялася в тому, що важливі соціально-економічні проблеми країни впродовж всього періоду існування більшовицької партії, вирішувалися нею за рахунок села.

Це проявилось вже під час «воєнного комунізму», коли продовольчі проблеми вирішувалися за рахунок економічних і соціальних інтересів селян: наприклад, продрозкладка, яка примусово здійснювалася у силовий спосіб для забезпечення потреб робітничого класу та міста як місця його зосередження. Всі дії щодо селянства розглядалися партійцями, як абсолютно правильні й природні, а захист села від таких «правильних» дій трактувався ними, як прояв реакційності селянства, визначеною ще засновниками більшовицької ідеології, і жорстко придушувався силою, що характеризувалося як революційна доцільність дій пролетарської партії на «контрреволюційні», «бандитські дії», «саботаж» села.

Продовжилось таке ставлення до села і в післявоєнні роки, коли розпочалося відновлення економіки. Його (це відновлення) було намічено здійснювати за рахунок селянства (за визначенням К. Маркса – реакційного класу), як меншовартісної, економічно і соціально відсталого, вороже налаштованої складової, призначення якої полягало у всебічному забезпеченні у повному обсязі потреб станового хребта економіки – промисловості та «панівного класу» советського суспільства, його (за комуністичною доктриною) гегемона – пролетаріату, дешевою сільськогосподарською продукцією. Для цього були завищені ціни на промислову продукцію, яку споживало село і зменшено – на сільськогосподарську, яку воно виробляло. Створено так звані ножиці цін, за рахунок яких керівництво держави намагалося отримати додаткові прибутки, покращити умови існування пролетаріату й міст, як центрів осереддя робітничого класу – соціальної та ідейної опори правлячої партії (за К. Марксом, використано економічний потенціал села). У період НЕПу влада намагалася не лише задешево отримати від селянства продовольство і сировину, але й накопичити за його рахунок ресурси для здійснення радянської модернізації¹⁰⁷.

Вона, за переконанням керівництва СРСР, мала здійснюватися з залученням економічного потенціалу села. Й. Сталін як керівник партії у повній відповідності до комуністичної доктрини щодо селянства, зробив це в контексті соціально-економічних процесів, що відбувалися в країні у 1930-х рр. Він (слідом за К. Марксом, Ф. Енгельсом і В. Леніним) вважав за необхідне «перевиховати селянина, виправити його індивідуалістичну психологію та зробити його справжнім трудівником соціалістичного суспільства»¹⁰⁸. Для цього ж насамперед при створенні селянських колективних господарств рекомендував викинути з села «всі шкідливі елементи» і підібрати для колгоспів перевірені більшовицькі кадри, маючи на увазі представників пролетаріату¹⁰⁹. Тож, із запровадженням колективізації ретельно контролював процес реалізації цього проекту: «викидання шкідливих елементів» та підбір

106 Ленин В. Проект программы нашей партии // Полное собрание сочинений. Москва: Политиздат, 1968. Т. 1. С. 239.

107 Водотика С., Савенок Л. Українське село напередодні сталінської колективізації: чи існувала альтернатива історичного поступу. *Південний архів (історичні науки)*. 2023. № 42. Вип. XLI. С. 21. DOI: <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2023-42-3>

108 Сталин И. К вопросам аграрной политики в СССР // Сочинения. М.: Госполитиздат, 1949. Т. 12. С. 165

109 Сталин И. Итоги первой пятилетки // Сочинения. М.: Госполитиздат, 1949. Т. 13. С. 195.

«перевірених кадрів», постійно і жорстко вносячи різного роду корективи у здійснювану щодо українського села політику.

Керуючись теоретичними положеннями марксизму про ворожість селянства інтересам робітничого класу, вище більшовицьке керівництво на чолі зі Й. Сталіним визначило такі жорстокі методи залучення потенціалу села республіки до вирішення проблем індустріалізації країни, що врешті й визначило такі тяжкі соціальні, економічні, демографічні та гуманітарні наслідки Голодомору для України. Адже у свідомості керівників партії були свіжі події українських визвольних змагань, в яких брали участь великі маси українського селянства, цілі селянські армії, які, хоч і виступали за Ради, але без більшовиків, бо бачили в них тотальну і несправедливу, антинародну силу. Проте такими діями ніби підтверджувалася теза авторів марксистської ідеології про реакційність селянства і ворожість його всім реформам «прогресивної» робітничої – більшовицької партії.

Керуючись такими положеннями стосовно українського села, яке активно брало участь в антибільшовицькій боротьбі як у військах Української Народної Республіки, Української Держави, так і в різного роду селянських формуваннях, і висунуло зі свого середовища чималу плеяду потужних харизматичних і авторитетних лідерів, здатних організувати і повести на боротьбу великі народні маси, більшовицька влада з підвищеними підозрою і настою сприймала українське село.

Додаткову роль відігравав і особистий життєвий досвід керівників більшовицької (власне **російської** (виділено нами – О. Н.) соціал-демократичної партії), які ще за часів дореволюційних перебували «на Україні» і бачили на українських ринках вищий рівень заможності українського селянства. Й. Сталін у 1920 р. як член Реввійськради Південно-Західного фронту та керівник Української трудової армії перебував у різних регіонах України і це бачив на власні очі. Тож не вірив у те, що українське село не спроможне виконувати встановлені для нього норми хлібоздачі. Розглядав, слідом за засновниками марксизму, неспроможність селян виконувати плани хлібоздачі, як небажання їх робити внесок у реалізацію планів партійно-державного керівництва будувати соціалізм, як саботаж запроваджуваної політики¹¹⁰. Тому більшовицька влада з перших же років установа свого режиму в республіці з підвищеною жорстокістю карала будь-які прояви незадоволення селян, розглядаючи їх як загрозу своєму існуванню та прояв вірності ідеям української державності, відродженої за часів визвольних змагань.

Упереджене ставлення з боку більшовицької партії та її керівників до українського селянства сприяло створенню потужної системи контролю за ним, як серйозним опонентом, джерелом потенційної небезпеки для більшовицького режиму, базою українського національного руху, здатним, на думку партійного керівництва, виступити проти советської влади. Тому впродовж 1920-х років ОДПУ було створено розгалужену мережу секретних співробітників та освідомлювачів¹¹¹, яка забезпечувала тотальний контроль за селянами республіки, їх настроями і діями та давала можливість силовим органам оперативно і жорстко реагувати на виявлені факти вигаданої непокори, безжально вилучаючи з селянського соціуму запідозрених у нелояльності до советської влади та її політики. Під пильну увагу органів державної безпеки бралися всі мешканці села, хто виявляв хоч якесь незадоволення тими чи іншими аспектами радянської дійсності, реалій життя на селі, або за часів визвольних змагань брав участь у різного роду військових формуваннях, селянських повстанських загонах, займав активну громадську позицію.

Упродовж цих років проти них як «контрреволюційних елементів» з залученням й частин РСЧА¹¹² проводилися каральні операції, які супроводжувалися арештами і засудженням до значних термінів позбавлення волі або розстрілів. З часом представники ОДПУ отримали право навіть винесення позасудових вироків вищої міри «соціального захисту». Така діяльність влади щодо села носила системний і перманентний характер. Під час її здійснення щороку в межах

110 Маркс К., Зенгельс. Ф. Манифест Коммунистической партии // Сочинения. Москва: Госполитиздат, 1956. Т.4. С. 428.

111 Подкур Р. Збройний виступ як радикальна форма опору радянській владі в УСРР в 1920 – на початку 1930-х (за матеріалами ВУЧК-ГПУ). Історія України. Маловідомі імена, події, факти. 2005. Вип. 31. С. 91–92.

112 Там само. С. 99.

України заарештовувалося по декілька тисяч найбільш активних і харизматичних представників селянства. Про її масштаби свідчать звіти ОДПУ УСРР. Наприклад, протягом 1926–1927 рр. ОДПУ УСРР «викрили» в республіці 445 «куркульських угруповань», у 1928 р. було заарештовано близько 7 тис. осіб, звинувачених у «політико-ідеологічних злочинах» проти советської влади, а саме як «селянські контрреволюціонери» та «українські контрреволюціонери»¹¹³. Тож, від початку 1920-х рр. – до початку форсованої колективізації та масованого вилучення хліба з українського села владою було вилучено десятки тисяч як осіб, здатних організувати та очолити селянський рух опору, так і тих, що мали досвід збройної боротьби та керівництва різного рівня збройними формуваннями. У такий спосіб більшовики підірвали організаційний потенціал селянства.

Зі стартом колективізації силовий тиск на село з боку влади ще більше посилювався. Адже значно зросла чисельність селян, що заявляли про небажання вступати до колгоспу або здавати державі встановлені нею непомірні норми зерна. Так, під час лише хлібозаготівельної кампанії 1927/28 господарського року, ОДПУ було зареєстровано 538 випадків відмови від виконання завищених норм хлібоздачі, а 1928/29 р. вже – 1266¹¹⁴. За термінологією цих органів, такі дії селян характеризувалися як «куркульський терор». Тобто, за ці та подібні відмови вони мали отримати з боку советської влади жорстку реакцію – засудження до значних термінів позбавлення волі. Наприклад, у квітні 1929 р. Дніпропетровський окружний суд засудив на терміни від 3 до 8 років групу селян, що лише говорили в колі односельців про завищені податки і незгоду їх сплачувати, засуджували методи, яким здійснювалася колективізація¹¹⁵. У разі, коли в органів юстиції були відсутні належні аргументи щодо участі у «куркульському терорі» селян, їх просто виселяли як «соціально-небезпечних елементів». Така категорія була доволі значною. Лише за 1927–1928 рр. і тільки в рамках однієї кампанії по боротьбі з «куркульським терором» ОДПУ вислало за межі України більше, ніж 8 тис. селян¹¹⁶.

Активізувалася й кампанія з виявлення і арештів «учасників повстанського підпілля». У 1931 р. по одній лише Чернігівській області з метою «розкриття повстанського підпілля» і «його розгрому» було заарештовано 7900 осіб, зокрема 2456 «куркулів», 411 «колишніх петлюрівців», «політбандитів», «карателів», ліквідовано 34 «повстанські організації» і понад 100 внутрішньоколгоспних «контрреволюційних угруповань», 316 сімей було вислано за межі України¹¹⁷. У наступному, 1932 р., тільки за чотири місяці (серпень-листопад) по селах республіки було заарештовано вже майже 18 тис. осіб і більше 13 тис. з них було засуджено на терміни від 3 до 10 років, 276 – розстріляно, ще 453 відправлені на заслання¹¹⁸. Тобто, влада штучно і свідомо підводила прояви незадоволення селян під «важкі» – політичні статті, щоб вилучати з їхнього середовища своїх потенційних опонентів. У такий спосіб, з одного боку, позбавляла село можливостей належним чином реагувати на її жорстокі дії відносно нього, а з іншого, – залякуючи інших селян, паралізувала їхню волю до організованого опору. Особливість такої політики влади полягала в її перманентному і комплексному застосуванні. Репресії щодо селян здійснювалися паралельно і по лінії органів держбезпеки, і по лінії органів юстиції, і по лінії партійних та радянських органів, спираючись на контрольовані більшовиками на селі інституції: партійні та комсомольські сільські осередки, комітети незаможних селян, сільради. Фактично завдяки перманентному і комплексному характеру, стали основним і найбільш ефективним інструментом позбавлення селянства можливостей організованого опору репресивній політиці правлячої партії.

Водночас із системним контролем за селянським соціумом та вилученням щорічно з його середовища у значних масштабах найбільш потенційно зорієнтованих на протистояння з владою особистостей, силові структури займалися пошуком і вилученням у селян вогнепальних засобів

113 Романець Н. Репресивна політика Радянської влади в українському селі (1925–1939). Кривий Ріг: Вид. Р. А. Козлов, 2014. С. 63, 76.

114 Там само. С. 89.

115 Там само. С.92.

116 Там само. С. 93.

117 Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи... С. 60.

118 Розсекречена пам'ять: Голод 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. Київ: Стило, 2007, С.348, 349.

ймовірної боротьби з комуністичною системою. Адже значна частина чоловіків повернулася з фронтів Першої світової війни зі стрілецькою зброєю і потім користувалася нею в умовах національно-визвольних змагань, коли влада змінювалася з калейдоскопічною швидкістю і у такій ситуації доводилося покладатися лише на власні сили при захисті свого майна, коли на нього посягали різні авантюристи та мародери. Багато хто з них зберіг зброю і з часів перебування у повстанських згонах чи іншого роду військових формуваннях.

Тож у багатьох селян у стрісі була схована гвинтівка. І вони при нагоді використовували проти найбільш активних впроваджувачів політики колективізації та вилучення хліба. Наприклад, під час хлібозаготівельної кампанії 1927/1928 сільськогосподарського року у республіці відбулося 538 фактів, термінологією радянських органів юстиції, «куркульського терору», а в наступному, 1928/1929 сільськогосподарському році – 1266¹¹⁹. Під час арештів звинувачуваних у них при обшуках вилучалася чимала кількість вогнепальної зброї. Так, тільки за два перших місяці 1932 р. і лише органами ДПУ «при далеко не достатній роботі в цьому» було виявлено і вилучено лише нарізної зброї 3500 одиниць¹²⁰. У січні – лютому 1932 р. у Чернігівській області органами ДПУ було вилучено «значну кількість зброї»¹²¹. Загалом по республіці протягом одинадцяти місяців 1932 р. ОДПУ вилучили в сільській місцевості 28 200 одиниць зброї, з якої 19 490 – нарізна¹²².

Тож, як результат такої діяльності органів ДПУ, міліції, прокуратури з перманентного, в значних масштабах та у жорстких формах і системному знекровленні села, вилучення з нього у значних масштабах харизматичних особистостей, здатних організувати, очолити та повести селян на захист своїх інтересів, селянство виявилось знекровленим. Тому з початком колективізації та розкуркулення попри значні й різноманітні за формою і методами, але не зорганізовані та нескординовані у масштабах республіки ні в часі, ні в просторі виступи, село не створило, не могло, об'єктивно не мало можливостей створити реальну альтернативу більшовицькій силі. Такими своїми діями влада досягла мети відносно свого «класового ворога». По-перше, залучила його економічний потенціал для індустріалізації країни; по-друге, шляхом жорстокого адміністративного тиску і загрози втрати життя, запровадженням Голодомору масштабного знекровила та примусила до роботи у створених нею і підконтрольних їй сільськогосподарських структурах, формуючи у селян нову – «колективістську», «пролетарську» психологію, а насправді – психологію покори найманого працівника. Опір, який село чинило владі, за своїми масштабами вже не являв для неї суттєвої загрози, він був вже значно ослаблений її попередньою перманентною системною роботою на селі.

Висновки

Отже, політика вищого партійно-державного керівництва СРСР стосовно селянства, зокрема селянства України, у кінці 1920-х – на початку 1930-х рр. не була його унікальними витвором. Вона була результатом реалізації ідей засновників марксизму, які визначили селянство реакційним класом та окреслили шляхи і методи використання його економічного і демографічного потенціалу при побудові нового ладу. Ці двоїсті положення комуністичної доктрини були російськими ліворадикалами на чолі з В. Леніними закріплені в свідомості однопартійців і стали частиною їх світогляду. Після встановлення більшовицької влади їм треба було лише реалізувати запропоноване засновниками марксизму. Перебування у полоні теоретичних положень про несприйняття селом новацій у суспільстві і ворожість його інтересам робітничого класу і його партії й визначило такі жорстокі методи у стосунках більшовицької влади з селянством в період українських визвольних змагань і за часів НЕПу. З особливою силою і серйозними соціально-економічними та демографічними наслідками для села ця прихильність до теоретичних догм виявилася у період, пов'язаний з індустріалізацією країни.

Керуючись, з одного боку, марксистськими догмами про ворожість селянства поступу «у світле майбутнє», а з іншого – тезою про те, що українське селянство «спить і мріє» про боротьбу

119 Репресивна політика Радянської влади в українському селі (1925–1939). Кривий Ріг: Вид. Р. А. Козлов, 2014. С. 89.

120 Розсекречена пам'ять: Голод 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. Київ: Стило, 2007. С. 515.

121 Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи... С. 60.

122 Даниленко В. Антирадянське повстання селян в Україні... С. 14.

за свої економічні, соціальні права та відродження національної державності, більшовицька влада з початку 1920-х рр. безжалюбно і жорстоко у значних масштабах «виривала» з селянського середовища всіх запідозрених нею у нелояльності до себе, знекровлюючи його шляхом арештів, розстрілів, засланням найбільш харизматичного елемента, здатного організувати спротив, одночасно вилучаючи з села зброю. У такий спосіб позбавила його як належного організаційного, демографічного, збройного потенціалу, так і сили волі та спроможності до організованої боротьби у значних масштабах. Тож, коли почала реалізовуватися політика форсованої колективізації та силового залучення економічного потенціалу села до індустріалізації країни, селянство, попри несприйняття більшістю, масові виступи, використання широкого спектру форм і методів спротиву цій політиці, вже було не спроможне протистояти їй. Це і зумовило перемогу влади. У результаті відбувся серйозний соціально-економічний злам на селі. У наслідок колективізації і Голодомору сталося таке явище, як розселення, тобто втрата самодостатнього селянина-господаря, який був водночас носієм і досвідом виробництва сільськогосподарської продукції, і духовної культури нації. Відбулося замикання багатьох аспектів економічного, виробничого, соціального, громадського і культурного життя села на бюрократичні структури, контрольовані державою та комуністичною партією. Зі створенням колгоспного ладу перестав існувати самостійний вільний селянин, власник результатів своєї праці, а був сформований підневільний працівник, що залежав від волі партійного чи господарського чиновника. «Великий перелом» був запрограмований ще на етапі формування комуністичної доктрини. Тож трагедії не можливо було запобігти. Вона була закладена в основу комуністичної ідеології, яка розглядала селянство як реакційну і ворожу для себе силу.

References:

1. Beznosov, O. (2001). Mennonity yuha Ukrainy v hody «velykoho pereloma». (1928–1933 hh.). [Mennonites of the south of Ukraine in the years of the «great turning point» (1928–1933)]. *Voprosy hermanskoï istorii. [Questions of German history]*, 75–88. [in Ukrainian].
2. Danylenko, V. (2009). Antyradianske povstannia selian v Ukraini naperedodni holodomoru [Anti-Soviet peasant uprising in Ukraine on the eve of the Holodomor]. *Pavlohradskoe povstannia 1930 r.: Dokumenty i materialy [Pavlohrad Uprising of 1930: Documents and Materials]*. Kyiv: Ukrainyskyi pysmennyk, 13–27. [in Ukrainian].
3. Danylenko, V., Kasianov, H. & Kulchytskyi, S. (1991). Stalinizm na Ukraini. 20–30-ti roky. [Stalinism in Ukraine. 1920s–1930s]. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
4. Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti.
5. Enhels, F. *Pryntsyipy kommunizmu [The principles of communism]*. Marks K. & Enhels F. *Tvory. [Composition]*, 4, 322–339. [in Russian].
6. Ivanenko, V., Udod, O. & Romanets. (Eds.) (1993). *Narodna trahediia. Dokumenty i materialy pro podii 1932–1933 rokiv na Dnipropetrovshchyni. [People's Tragedy. Documents and materials about the events of 1932–1933 in the Dnipropetrovsk region]*. Dnipropetrovsk: DDU. [in Ukrainian].
7. Kulchytskyi, S. (2004). Opir selianstva sutsilnii kolektyvizatsii. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. [Ukrainian Historical Journal]*, 2, 31–50. [in Ukrainian].
8. Kulchytskyi, S. (2013). *Ukrainskyi Holodomor: otsinka vtrat. [Ukrainian Holodomor: assessment of losses]*. *Kraieznavstvo [Local history]*, 4 (85), 37–54. [in Ukrainian].
9. Kulchytskyi, S. (1991). Chorna borozna. Stalin i sutsilna kolektyvizatsiia na Ukraini. [The Black Furrow. Stalin and Complete Collectivization in Ukraine]. *Donbass. [Donbass]*, 1, 116–135. [in Ukrainian].
10. Libanova, E. (2009). Otsinka demohrafichnykh vtrat Ukrainy vnaslidok holodomoru 1932–1933 rokiv. [Assessment of demographic losses in Ukraine as a result of the famine of 1932–1933]. *Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini: prychny, demohrafichni naslidky, pravova otsinka. Mater. Mizhnar. nauk. konf. [The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine: Causes, Demographic Consequences, Legal Assessment. Proceedings of the International Scientific Conference]*. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia. [in Ukrainian].
11. Lenin, V. (1968). *Proekt prohrammy nashei partii [The draft program of our party]*. *Poln. sobr. soch. Moscow: Polytyzdat. [The full collection is composed]*, 4, 211 – 239[in Russian].
12. Lenin, V. (1968). *Chto takoe «druzia naroda» y kak oni voiuut protiv sotsial-demokratov [What are «friends of the people» and how do they fight against the Social Democrats]*. *Poln. sobr. soch. [The full collection is composed]*, 1, 125–346[in Russian].
13. Lenin, V. (1968). *Экономическое содержание народничества [he economic content of populism]*. *Poln. sobr. soch. [The full collection is composed]*, 1, 347–534[in Russian].

14. Lytvyn, V. (Ed). (2003). Holod 1932–1933 rokov v Ukraini: prychny ta naslidky. [The famine of 1932–1933 in Ukraine: causes and consequences.]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
15. Makhorin, H. (2017). Formy oporu ukrainskoho selianstva u chasy Holodomoru 1932–1933 rr. [Forms of resistance of the Ukrainian peasantry during the Holodomor of 1932–1933.]. Zhytomyr: Vydavets FOP Yevenok O. O. [in Ukrainian].
16. Marks, K. (1956) Manifest Komunistychnoi partii [Manifesto of the Communist Party]. Marks K., Enhels F. Tvory. [Compositions]. Moskva: Hspolizdat, 4, 419–459. [in USSR].
17. Mekheda, N. (2017). Istoriohrafia sotsialno-demohrafichnykh ta moralno-psykholohichnykh naslidkiv Holodomoru 1932–1933 rokov. [Historiography of the socio-demographic and moral-psychological consequences of the Holodomor of 1932–1933]. Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Holodomor 1932–1933 rokov: vtraty ukrainskoi natsii». [Materials of the International Scientific and Practical Conference «Holodomor of 1932-1933: Losses of the Ukrainian Nation»]. Kyiv, 4 zhovtnia 2016 roku. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk. [in Ukrainian].
18. Mykhailichenko, E. & Shatalina (Eds). (1993). Kolektivizatsiia i holod na Ukraini. 1929–1933. Zbirnyk dokumentiv i materialiv. Druhe vydannia. [Collectivization and famine in Ukraine. 1929–1933. Collection of documents and materials. Second edition. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
19. Nikiliev, O. (2005). Holod 1932–1933: selo v konteksti teorii i praktyky marksyzmu. [The famine of 1932–1933: the village in the context of the theory and practice of Marxism.]. *Hrani*. [Faces], 6, 59–61. [in Ukrainian].
20. Nikiliev, O. (2022). Holodomor: killisni naslidky trahedii v interpretatsii ukrainskykh doslidnykiv. Problema poshuku istyny. [Holodomor: quantitative consequences of the tragedy as interpreted by Ukrainian researchers. The problem of searching for truth]. *Hrani*. [Faces], 25, 6, 60–66. <https://doi.org/10.15421/172270> [in Ukrainian].
21. Nuar, A. (2020). Vychennia velykoho lyvanskohololu 1914-1918: naukovy pidkhid (konspekty promovy). [Studying the Great Lebanese Revolution 1914–1918: A Scientific Approach (Speech Outline)]. Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Problema ekzystalitsiinoho vyboru pid chas holodomoru-henotsydu». [Materials of the International Scientific and Practical Conference «The problem of existential choice during the holodomor-genocide»]. Kyiv: Vydavets Melnyk Yu. M. [in Ukrainian].
22. *Osobystyi arkhiv avtora*. [The author's personal archive.]. Spohady Dovban L. A. [Memories of Dovban L. A.]. [in Ukrainian].
23. Papakin, H. (2013). «Chorna doshka»: antyselianski represii (1932–1933) [«Blackboard: Anti-peasant repressions (1932–1933)»]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. [in Ukrainian].
24. Petryshyna, O., Herasymenko, M., & Stasiuk, O. (Eds). (2021). Henotsyd ukrainsiv 1932–1933. Za materialamy dosudovykh rozsliduvan. [Genocide of Ukrainians 1932–1933. Based on materials of pre-trial investigations]. Kyiv: Vyd. Marka Melnyka. [in Ukrainian].
25. Podkur, R. (2005). Zbroinyi vystup yak radykalna forma oporu radianskii vladi v USRR v 1920 – na pochatku 1930-kh (za materialamy VUCHK-HPU) [Armed uprising as a radical form of resistance to Soviet power in the Ukrainian SSR in the 1920s and early 1930s (based on materials from the Ukrainian State Committee for the Procuracy of the GPU), 31, 90–102]. [in Ukrainian].
26. Polishchuk, T. (Ed.). (1997). Chorni zhnyva. Holod 1932–1933 rokov u Valkivskomu ta Kolomatskomu raionakh Kharkivshchyny (dokumenty, spohady, spysky pomerlykh). [Black Harvest. The famine of 1932–1933 in the Valkivsky and Kolomatsky districts of the Kharkiv region (documents, memoirs, lists of the dead)]. Kyiv, Kharkiv, Niu-Iork, Filadelfia. Vyd-vo M. P. Kots. [in Ukrainian].
27. Polishchuk, T. (Ed.). (1997). Chorni zhnyva. Holod 1932–1933 rokov u Valkivskomu ta Kolomatskomu raionakh Kharkivshchyny (dokumenty, spohady, spysky pomerlykh). [Black Harvest. The famine of 1932–1933 in the Valkiv and Kolomatsky districts of the Kharkiv region (documents, memoirs, lists of the dead)]. Kyiv, Kharkiv, Niu-Iork, Filadelfia. Vyd-vo M. P. Kots. [in Ukrainian].
28. Pyrih, R. (Ed). (2007). Holodomor 1932–1933 rokov v Ukraini: dokumenty i materialy/ Uporiadn. [The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine: documents and materials]. Pyrih R. Ya. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia. [in Ukrainian].
29. Reva, I. (2007). Po toi bik sebe: sotsialno-psykholohichni ta kulturni naslidky Holodoooru i stalinskykh represii. [Beyond Yourself: The Socio-Psychological and Cultural Consequences of the Holodomor and Stalinist Repressions]. Dnipropetrovsk, Vyd-vo «Svidler A. L.». [in Ukrainian].
30. Romanets, N. (2014). Represyivna polityka Radianskoi vlady v ukrainskomu seli (1925–1939). [The repressive policy of the Soviet government in the Ukrainian countryside (1925–1939)] Kryvyi Rih: Vyd. R. A. Kozlov. [in Ukrainian].
31. Romanets, N. (2018). Selianstvo Dnipropetrovshchyny v umovakh stalinskoj revoliutsii «zghory»: nastroi, povedinka, opir sotsialistychnii modernizatsii ahrarnoho sektora (1928–1933). [Peasantry of Dnipropetrovsk region under the conditions of Stalin's revolution «from above»: attitudes, behavior, resistance to socialist modernization of the agricultural sector (1928–1933)]. *Trahichne mynule*. [The Tragic Past], 1. Dnipro: Monoloh. [in Ukrainian].
32. Rozsekrechena pamiat: Holod 1932–1933 rokov v Ukraini v dokumentakh HPU-NKVD. [Declassified Memory: The Famine of 1932–1933 in Ukraine in GPU-NKVD Documents] Declassified Memory: The Famine of 1932–1933 in Ukraine in GPU-NKVD Documents (5theds). Kyiv: Stylos. [in Ukrainian].
33. Serhiichuk H. (2017). Vtraty ukrainskykh selian vtikachiv za kordon u 1932–1933 rokakh. [Losses of Ukrainian peasants fleeing abroad in 1932–1933]. Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Holodomor 1932–1933 rokov: vtraty ukrainskoi natsii». [Materials of the International Scientific and Practical Conference «Holodomor 1932–1933: Losses of the Ukrainian Nation»]. Kyiv: Vydavnytstvo Oleh Fylyuk. [in Ukrainian].
34. Stalin, Y. (1949). K voprosam ahrarnoi polityky v SSSR [On issues of agrarian policy in the USSR]. *Sochyneniya*. [Compositions], 12, 149–165. [in Russian].
35. Stalin, Y. (1949). Ytohy pervoi piatyletky [Results of the first five-year plan]. *Sochyneniya* [Compositions], 13, 190–205. [in Russian].
36. Stasiuk, O. (2021). Stanovlennia, formuvannia, diialnist totalitarnoi instytutsii opovnovazhenykh v USRR v roky Holodomoru-henotsydu. [The emergence, formation, and activities of the totalitarian institution of plenipotentiaries in the Ukrainian SSR during the Holodomor-genocide]. Pereiaslav: Dombrovska Ya. M. [in Ukrainian].
37. Shchur Yu. (2023). Radianske «upokorennia holodom» ta problema ukrainskoho vyzvolnoho rukhu na Zaporizhzhii. [Soviet «subjugation by hunger» and the problem of the Ukrainian liberation movement in Zaporizhia]. *Ukrainskyi selianyn*. [Ukrainian peasant], 29, 90–98 DOI: 10.31651/2413-8142-2023-29-Shchur [in Ukrainian].

-
-
38. Trahedya sovetskoï derevni. Kollektivizatsiia y raskulachyvanye. Dokumenty i materyaly. 1927–1939. [The tragedy of the Soviet village. Collectivization and disenfranchisement. Documents and materials. 1927–1939. (2000). Moskva, 2. [in Russian].
39. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy.
40. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy.
41. Vasyliiv V. Yu. (2005). Selianskyi opir kolektyvizatsii v Ukraini (1930-ti rr.). [Peasant resistance to collectivization in Ukraine (1930s)]. *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty*. [History of Ukraine. Little-known names, events, facts.], 31, 140–150. [in Ukrainian].
42. Veselova, O. & Nikiliev O. (Eds). (2009). Pam'iat narodu: henotsyd v Ukraini holodom 1932–1933 rokiv. Svidchennia. [Memory of the People: Genocide in Ukraine by the Famine of 1932–1933. Testimony]. Uporiadnyky: O. Veselova, O. Nikiliev. Kyiv: «KALYTA». [in Ukrainian].
43. Vodotyka, S. (2024.). Vplyv oporu selianstva chasiv sutsilnoi kolektyvizatsii i Holodomoru na transformatsiiu bilshovytskoho proektu pobudovy komunizmu. [The impact of peasant resistance during the times of complete collectivization and the Holodomor on the transformation of the Bolshevik project of building communism]. *Pivdennyi arkhiv (istorychni nauky)*. [Southern Archive (historical sciences)], 47, 17–24. [in Ukrainian]. DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2024-47-3>
44. Vodotyka, S., & Savenok, L. (2023). Ukrainske selo naperedodni stalinskoï kolektyvizatsii: chy isnuvala alternatyva istorychnoho postupu. [Ukrainian village on the eve of Stalin's collectivization: was there an alternative to historical progress?]. *Pivdennyi arkhiv (istorychni nauky)*. [Southern Archive (historical sciences)], 42, 17–24. DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2023-42-3>[in Ukrainian].
45. Yatsuk, P. (1999). Portret temriavy. Svidchennia, dokumenty i materialy. [Portrait of Darkness. Testimonies, Documents and Materials], 1. Kyiv-Niu-Iork: Vyd. M. P. Kots. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 16.04.2025

Схвалено до друку / Accepted: 21.10.2025

Опубліковано / Published: 30.12.2025